

Происхождение неолита ямочно-гребенчатой керамики на территории Украины

Резюме

В статье делается попытка решения вопроса о происхождении неолитической культуры с ямочно-гребенчатой керамикой, которая существовала на территории Украины в IV—III тысячелетиях до н. э. и прошла в своем развитии три этапа. На основе анализа кремневого инвентаря и керамики сделан вывод о том, что эта культура складывается на территории лесостепи между Днестром и Доном на основе различных культур эпохи раннего неолита: лисогубовской культуры Левобережной Украины и родственных ей памятников с накольчатой керамикой на Верхнем Дону, а также культуры раннего этапа днепро-донецких неолитических племен при участии жившего на Десне мезолитического населения с его местной палеолитической традицией. Прослежено становление типичной ямочно-гребенчатой белемнитной керамики на основе гребенчато-накольчатой.

В свете материалов Левобережной Украины и прилегающих к ней с востока районов лесостепи РСФСР происхождение ранних звеньев льяловской культуры увязывается с неолитом ямочно-гребенчатой керамики именно лесостепной территории. Мезолит Волго-Окского бассейна, по-видимому, был ассимилирован проникшим сюда населением с ямочно-гребенчатой керамикой и послужил местным компонентом для сложения на базе льяловских памятников культур с ямочно-гребенчатой керамикой эпохи позднего неолита в лесной полосе Восточной Европы.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР

Як відомо, для неолітичної епохи властиві значні зрушення в розвитку економіки первісного суспільства, зокрема поява відтворюючих форм господарства — скотарства та землеробства. Деякі дослідники взагалі вважають цей історичний рубіж основною віхою, що стоїть на межі мезолітичної і неолітичної епох. Таким чином, розробка питань, пов'язаних з появою скотарства і землеробства, є невід'ємною частиною проблеми формування неолітичного етапу в історії людства.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених розгляду цих питань на основі культур старого світу, остаточне вирішення проблеми місця, часу та процесу domestикації різних видів тварин, як і окультурення окремих видів рослин, далеке від свого завершення. Досить згадати хоча б про існуючий різнобій у поглядах на шляхи domestикації великої рогатої худоби. Ряд дослідників-археологів (Є. Р. Штерн, Б. Л. Богаєвський, Д. О. Крайнов) і палеозоологів (І. Г. Підоплічко) вважають, що свійський бик, як і свиня, мали місцеве східноєвропейське походження. А палеозоологи В. Громова, В. І. Цалкін і археолог В. М. Даниленко¹ не погоджуються з цією думкою. В. Громова припускає, що бик, як і вівця та коза, проникли в межі Європейської частини СРСР десь із заходу — з Південної чи Середньої Європи. В. М. Даниленко, спираючись на висновки Г. Польгаузена про фауну з печери Белт в Прикаспії, шукає імпульс одомашнення бика на Сході. В одній з останніх статей О. О. Формозов, слушно підкреслює переважання в процесі виникнення скотарства в Причорномор'ї балканського імпульсу над середньоазіатським, хоча, можливо, й перебільшує його роль².

На жаль, у переважній більшості відомих нам праць питання походження скотарства і землеробства розглядаються здебільшого ізольовано один від одного — для Стародавнього Сходу, Балкан і Центральної Європи та для території Європейської частини СРСР. Порівняльний аналіз усіх фактів, особливо найновіших, проводився ще мало.

В данній статті ми намагаємось висвітлювати (наскільки дають

змогу існуючі джерела) процес неолітичних перетворень, зокрема появи і розвитку скотарства і землеробства в економіці населення Південного Заходу Європейської частини СРСР (Молдавія, Україна) з урахуванням найновіших даних як для досліджуваної території, так і сусідніх областей.

Розглянемо, насамперед, походження скотарства. Тепер уже слід вважати остаточно доведеним, що епіцентром його виникнення як, до речі, й відтворюючих форм господарства взагалі, були країни Переднього Сходу (Палестина, західні схили Іранського нагір'я, Мала Азія). Саме тут досліджені найраніші поселення, фауністичні залишки яких включають кістки тварин, що вже були одомашнені. За методом С¹⁴, деякі з пам'яток датуються IX—VIII тисячоліттям до н. е.

На Передньому Сході, мабуть вперше на Землі, склалися всі об'єктивні передумови для докорінних змін в економіці: значний загальний розвиток матеріальної культури і нагромадження певної суми позитивних знань, відносно велика густота населення, що нерідко призводила до кризи мисливського господарства тощо. Виникненню свідомості про можливість domestикації тварин та окультурення рослин сприяли також місцеві умови, оскільки тут в значній кількості водились придатні для приручення ссавці й росли злаки. Таким чином, ідея (поняття) domestикації тварин назріла як закономірний результат розвитку матеріальних умов існування людства.

Деяко пізніше свійські тварини з'являються на південному узбережжі Каспію, в північній частині Ірану. Досить раннім центром приручення їх був і Південь Балканського півострова. Але в Єгипті свійські тварини відомі з відносно пізнішого часу, мабуть, не раніше ніж з середини V тисячоліття до н. е.³ На Півдні Європейської частини СРСР domestикація почала відігравати певну роль лише наприкінці V—IV тисячоліття до н. е., а на більш північних заліснених територіях значно пізніше — у III—II тисячолітті до н. е.

Отже, час появи свійських тварин в неолітичних культурах окресленої території Старого світу був неоднаковий, що апорі не виключає можливості запозичення цього досягнення племенами тих областей, де воно не було відоме, від більш передових сусідніх. При цьому таке запозичення, тобто вплив однієї цивілізації на іншу, дифузія надбань могли поширюватись кількома способами: шляхом проникнення на інші території нових мас населення, що несли з собою і скотарство; шляхом появи на нових землях одомашнених тварин і навиків догляду за ними в результаті обміну між племенами; не виключене, нарешті, проникнення до населення, яке ще не знало скотарства, самої ідеї приручення диких тварин і використання їх в своєму господарстві.

Як зазначалося вище, скотарство на наших землях виникло набагато пізніше, ніж у країнах Переднього Сходу, і, можливо, не без сторонніх впливів. Який же з названих вище трьох шляхів у процесі розвитку скотарства тут відігравав основну роль? Для з'ясування цього питання, коротко зупинимось на проблемі часу і умовах приручення окремих видів ссавців на різних територіях Старого світу.

Як свідчать численні факти, першими свійськими тваринами в культурах Переднього Сходу, якщо не рахувати собаки, відомої ще в мезоліті, були вівця і коза. Останніх було приручено тут ще в докерамічний час, причому, за найновішими даними, спочатку вівцю, а потім козу (Ш. Рід, С. Коле)⁴. Вони добре представлені в Шанідарі і Заві-Чемі (9000—8000 рр. до н. е.), Алі-Кош, Єріхоні (8000—7000), Белті (6595 р. до н. е.)⁵, Джармо і багатьох інших поселеннях, що датуються IX—VII тисячоліттями до н. е. Основним доказом належності цих тварин свійським видам є значний відсоток кісток молодих особин віком до одного року (в Заві-Чемі — близько 50%, Алі-Кош — 50—60%) і деякі зміни в формі їх рогів.

Значно пізніше, ніж вівця і коза, на Передньому Сході була одомашнена свиня. В комплексах остеологічних матеріалів її кістки трапляються дуже рідко. Виявлені вони, наприклад, у верхніх керамічних шарах Джармо (близько 6000 р. до н. е.). Однак їх належність свійському виду визначається не всіма дослідниками. Б. Брентьєс, зокрема, вважає, що мешканці цього поселення ще не знали свійської свині. Виходячи з аналізу глиняної пластики, дослідник припускає, що вперше на Сході цей вид свійських тварин з'являється лише в період Джемдет-Наєр (близько 3000 р. до н. е.)⁶. На думку Д. Меллаарта, в Джармо на свиню, як і на велику рогату худобу та газель, ще полювали.

Відносно пізніє приручення свині на Близькому Сході, де її кістки з'являються лише в пізніх (керамічних) шарах неоліту, як зазначає

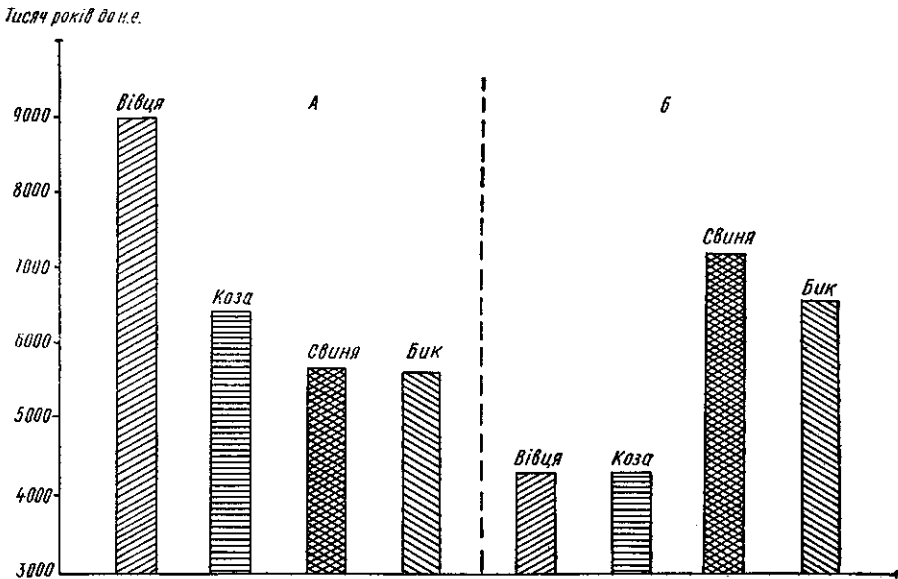

Рис. 1. Час і послідовність доместикації вівці, кози, свині і бика:

А — в культурах Близького Сходу (за С. Коле); Б — на південному Заході Європейської частини СРСР.

С. Коле, не може не викликати подиву. Дослідниця схильна пояснювати це тим, що дика свиня за віруванням первісного населення цих територій була під заборону (табу)⁷.

Поява у свійському стаді бика в країнах передових цивілізацій відбулася тоді, коли вівчарство і розведення кіз у багатьох областях давно стало основною галуззю первісного господарства.

Даних щодо приручення бика, як і свині, зібрано дуже мало. Відомо, що у VI — на початку V тисячоліття до н. е. він уже був одомашнений на півночі Ірану (Бенагілк, Тапе-Сабз)⁸. На думку К. Ріда, вірогідні докази його приручення на Близькому Сході належать до IV тисячоліття до н. е. (6000—5000 років тому)⁹. За періодизацією культур Західного Ірану, розробленою К. Фланері і Ф. Голе, кістки свійського бика зафіксовано лише на третьому пізньому етапі (5500—3000 до н. е.), коли була одомашнена також і свиня¹⁰.

Всі найновіші матеріали про час приручення тварин на Близькому Сході підсумовані в таблиці С. Коле, наведеній у нашій статті з додатковими відомостями щодо територій СРСР (рис. 1). В Середній Азії свійські тварини з'являються дещо пізніше, ніж у населення Стародавнього Сходу, але послідовність доместикації різних видів була така ж: вівця-коза, потім бик-свиня¹¹.

Багато фактів свідчать що перші спроби доместикації тварин на території Європейської частини СРСР розпочалися ще в пізньомезолітичний час. На площі мезолітичного могильника Василівський III знайдено кістки бика великої породи, що, на думку І. Г. Підолічка, має ознаки приручення. За визначенням В. І. Бібікової, серед фауністичних залишок мезолітичної стоянки Гіржеве є кістки бика з ознаками одомашнення цього виду¹². Багато кісток свині виявлено і в мезолітичних шарах Криму. Вартим особливої уваги є факт наявності великої кількості остеологічних залишків молодих особин. За підрахунками В. Громової і В. І. Громова, цей показник серед молодняка свиней в азильських та тарденуазьких шарах Криму — близько 70%¹³. За даними статистичної обробки кісток цих тварин з печери Фатма-Коба, виявлено близько 50% залишків молодих особин¹⁴. Наведені факти, що узгоджуються з даними переважання молодняка кіз і овець на стоянках Заві-Чемі, Алі-Кош та інших, слушно розцінюються археологами (С. М. Бібіков, Д. О. Крайнов, А. Д. Столяр) і палеозоологами (В. Громова, В. І. Громов, О. Л. Дмитрієва) як безперечний доказ перших спроб приручення цих тварин¹⁵.

Кістки свійських тварин — бика, свині й собаки — виявлено і в докерамічних шарах поселення Сороки в Молдавії, що датується за С¹⁴ серединою VI тисячоліття до н. е. (5570 і 5470 рр. до н. е.)¹⁶. Всі інші названі вище пам'ятки пізньомезолітичної епохи України, на жаль, ще не мають визначень віку радіокарбонним методом. За археологічним датуванням вони можуть бути віднесені до VII—VI тисячоліть до н. е.

Значно більше є фактів, що характеризують склад свійського стада в культурах України і Молдавії за неолітичної доби. Це, насамперед, дані поселення Сороки в Молдавії, де в ранніх керамічних шарах (4480 р. до н. е.) виявлено кістки як свині, так і бика. Кістки останнього з ознаками ранньої доместикації (за визначенням В. І. Бібікової), є у списку фауни буго-дністровської культури¹⁷ в межах Базькового і Митькового островів. Серед матеріалів поселення на острові Сурському в Надпоріжжі визначено собаку, свиню та бика. Кістки останнього знайдено і в ранньонеолітичному горизонті Ігрени 8 та на стоянці Ігрень 5 поблизу Дніпропетровська¹⁸. Отже, слід вважати цілком доведеною наявність свійських свині й бика в ранньонеолітичних культурах України та Молдавії, зокрема в буго-дністровській, сурській та на ранньому етапі дніпро-донецької культур. За нашим датуванням, всі названі культури належать до кінця VI—IV тисячоліття до н. е.¹⁹

З наведеного вище огляду випливає, що на території України і Молдавії першими прирученими тваринами були свиня і бик, які з'явилися тут ще в докерамічний час, в усякому разі у VII—VI тисячоліттях до н. е. Зокрема, свиня, доместикація якої розпочалася в печерах ще в пізньомезолітичний (тарденуазький) час, була приручена тут принаймні на тисячу років раніше, ніж на Передньому Сході і на Балканах. Мабуть, це стосується і появи свійського бика. Варто підкреслити, що на півдні Східної Європи дикі предки свині та бика водились у великій кількості й, очевидно, стали одним з перших об'єктів доместикації.

Значно пізніше засвідчена тут наявність вівці й кози (лише в кінці V—IV тисячоліття до н. е.), зокрема в культурах лінійно-стрічкової кераміки, трипільській та ін. * Якщо врахувати, що на територіях півдня Східної Європи були відсутні дикі предки вівці й кози, то слід припустити, що ці види тварин проникли до нас уже в одомашненому стані. Вони очевидно, були запроваджені спочатку носіями культури лінійно-стріч-

* Залишається, проте, малозрозумілою наявність значної кількості кісток вівці-кози в нижніх шарах Кам'яної Могили. Вони залягають тут разом з численними кістками свійського коня. Останній факт, як нам здається, ставить під сумнів чистоту всього остеологічного комплексу цього шару. Дуже можливо, що сюди проникли якісь сторонні матеріали.

кової кераміки, а пізніше трипільцями, племенами культури Гумельниця.

Наведені факти дають підстави для висновку, що становлення і розвиток скотарства в країнах Переднього Сходу і на Південному Заході Європейської частини СРСР були не однаковими. На Сході скотарство розвивалось так: вівця/коза→свиня/бик, а в межах Південного Заходу Європейської частини СРСР — свиня/бик→вівця/коза.

Отже, прямого копіювання надбань Переднього Сходу в галузі зародження і розвитку скотарства у населення Східної Європи не було. Можливо, лише Північний Кавказ, як і Середня Азія, що перебували в зоні прямих впливів культур Стародавнього Сходу, мали подібний розвиток скотарства. В майкопський час, як відомо, основну роль у господарстві відігравала вівця-коза²⁰.

Навички ведення скотарства не були перенесені в Північне Причорномор'я у готовому вигляді з Балкан, де вже на найбільш ранніх етапах розвитку господарства складається своя локальна «балканська» модель утворення свійського стада, відмінна від «передньосхідної» і «причорноморської».

Як відомо, на Балканах вже в найраніших неолітичних культурах VII тисячоліття до н. е. (Аргісса — 6550 р. до н. е., Неа Нікомедія — 6150 р. до н. е.) відзначається поява одночасно всіх чотирьох видів свійських тварин — вівці, кози, бика і свині при кількісному переважанні в домашньому стаді вівці-кози (Аргісса — 84,4%, Неа Нікомедія — понад 50%)²¹. Це стосується і культури Кріш-Старчеве, але тут перше місце в стаді посідає бик (Глевенешті-Век — 98%, Гура Бацілуї — 58%)²².

Таким чином, зіставляючи всі відомі нам факти, можна дійти висновку, що в Північному Причорномор'ї та Криму був свій епіцентр виникнення скотарства, де, на відміну від Переднього Сходу і Балкан, склалася своя локальна модель цього процесу. Почався він ще в пізньомезолітичний час десь у VII—VI тисячоліттях до н. е. Як вже говорилося, першими тут були приручені свиня і бик. Тому важко погодитися з думкою тих дослідників (В. Громова, В. М. Даниленко), які намагаються шукати центр появи великої рогатої худоби десь на Заході чи Сході. До речі, висновки Г. Польгаузена, на які спирається В. М. Даниленко, обґрунтовуючи свою «східну» орієнтацію в цьому питанні, нині визнаються переважною більшістю спеціалістів (І. Бознек, К. Нарр, Е. Заунер)²³.

Слід зупинитися ще на одному моменті: як у населення Північного Причорномор'я і Криму з'явилася думка про можливість приручення свині й бика? Чи мало воно місцеве походження, чи було запозичене від інших племен? Остаточоно розв'язати це питання на сучасному рівні знань неможливо. Не виключено, однак, що перші спроби одомашнення свині, як свідчать матеріали з тарденуазьких шарів Криму, не залежали від впливів передових цивілізацій Сходу. Про це свідчить, зокрема, той факт, що скотарство в Криму розпочалося саме з приручення кабана, а не барана і козла, як на Сході. На думку С. М. Бібікова, саме в Криму рано склалися умови, що сприяли кризі мисливського господарства в зв'язку з перенаселеністю півострова і нестачею дичини. Деякі дослідники вважають навіть, що Крим поряд з Балканами і Передньою Азією міг бути одним з основних центрів появи і поширення неолітичних перетворень в Європі взагалі²⁴. Довести все це, однак, поки що важко. Ми не маємо, зокрема, гарантії того, що поняття про доместикацію, а можливо й перші навички догляду за тваринами, не проникли в Крим звідти, де вони були відомі на кілька тисячоліть раніше. Якщо ж врахувати, що з країн стародавнього Сходу поширились на інші території такі культурні надбання, як землеробство, керамічне виробництво, перші метали тощо, то думка про запозичення ідеї скотарства (а не місцевого її виникнення) здається більш вірогідною.

Висновок про шляхи проникнення понять, пов'язаних з domesticaцією тварин, на Південь Європейської частини ЄСРР, певною мірою співзвучний з думкою Е. Ісаака, який вивчав умови появи перших свійських тварин у Центральній Європі. Спираючись на праці Херра, цей дослідник стверджує, що «техніка і ідеал приручення пересувались швидше, ніж реальні свійські тварини»²⁵. Зауважимо також, що наші висновки про досить ранній час приручення свині й бика на території ЄСРР не суперечать поглядам Р. Протша та Р.Бергера, згідно з якими Південь Східної Європи і Балкани взагалі були первинним центром domestикації цих тварин²⁶.

Отже, ідея приручення тварин до населення південного сходу Європейської частини ЄСРР могла проникнути із країн Стародавнього Сходу. Але, якщо це і так, то її практична реалізація мала тут зовсім іншу модель, про що свідчить приручення тут вперше не вівці і кози, як на Сході, а свині і бика.

Поява культурних знаків і становлення землеробства на Україні і Молдавії пов'язуються з ранньонеолітичною епохою. Найдавніші сліди культурних рослин відзначені в ранніх керамічних пам'ятках буго-дністровської культури. Відбитки зерен пшениці, ячменю виявлені, зокрема, на кераміці з поселень Сороки і Руптури²⁷, що датуються початком V тисячоліття до н. е. Безперечно, землеробський характер мала і культура лінійно-стрічкової кераміки, яка проникла на Україну і в Молдавію трохи пізніше. Відносно рано (IV тис. до н. е.) культурні злаки з'являються і в долині Дніпра, зокрема у племен дніпро-донецької культури. Про це свідчать відбитки зерен ячменю на горщиках другого періоду цієї культури з поселення Віта-Литовська під Києвом²⁸.

На початкові форми землеробства — обробку ґрунтів, збирання врожаю, переробку зерен на борошно і крупу — вказують і знахідки з поселень неолітичної епохи: різноманітні знаряддя типу рогових мотик, крем'яних вкладишів до серпів, кам'яних зернотерок тощо²⁹. Кількість цих виробів у комплексах, звичайно, дуже незначна, що свідчить, напевно, про незначну роль землеробства в житті неолітичного населення. Лише пізніше, в мідному віці (IV—III тисячоліття до н. е.), у племен трипільської, гумельницької та інших культур зростає значення землеробства у забезпеченні потреб населення в засобах існування.

Батьківщина культурних знаків, де вони відомі в дикому стані, знаходиться в зоні субтропіків Південно-Західної Азії та Північно-Східної Африки³⁰. Дикі пшениця і ячмінь — це рослини сухих сонячних гірських схилів. Вирощування знаків людиною вперше розпочалося в передгірських районах Загроса, тепер в межах Ірану та Іраку, а також на Тураському плоскогір'ї на півдні Туреччини та висотах Галілейських в Палестині³¹. Зерна культурних знаків чи їх відбитки виявлені тут на поселеннях VIII—VII тисячоліть до н. е. (Єрихон, Алі-Кош, Рамад, Хаджілар, Джармо тощо). Землеробство в країнах Стародавнього Сходу, як і скотарство, з'явилося ще в докерамічний час. На початку VI тисячоліття до н. е. зернові культури вже поширились за межі свого первісного середовища. Зокрема, високорозвинута система іригаційного землеробства виникає в долині рік Тігра і Єфрата.

Досить рано культивування диких рослин розпочинається в неоліті Греції. На поселенні Аргісса, що датується кінцем VII тисячоліття до н. е., виявлені залишки двох сортів пшениці (однозернянки і двозернянки), ячменю, сочевиці та проса³². Дослідники вважають, що самостійно землеробство могло скластись і в Закавказзі³³.

Культурні злаки і землеробство в межах України і Молдавії, таким чином, з'явилися на дві тисячі років пізніше, ніж в країнах Стародавнього Сходу і на півдні Балкан. Відсутність в межах Східної Європи диких

Тисячолітня до н.е.	Пшениця <i>Triticum</i>					Ячмінь <i>Hordeum</i>			Жито <i>Sesate cereale</i>	Віка <i>Vicia sp.</i>	Горх <i>Pisum sp.</i>	Ранісум <i>Raniscum sp.</i>	Авеса <i>Avena sativa</i>	Трипілля Дніпро-донецька культура
	Двозернянка <i>Tr. dicoccum</i>	Спельта <i>Tr. spelta</i>	Карликова двозернянка та <i>Tr. compactum</i>	Пшениця посівна <i>Tr. sativum</i>	Львівський багатозерняний <i>H. vulgare</i>		Львівський <i>H. sativum</i>	Львівський <i>H. sativum</i>						
					Львівський <i>H. vulgare</i>	Львівський <i>H. sativum</i>								
3000	□	□	□	□	□	□	+	□	□	□	□	□	□	Трипілля Дніпро-донецька культура
4000	△	△	△	△	△	△	△	△	△	△	△	△	△	Боян культура лінійно-стрічкової кераміки Буго-дністрівська культура
5000	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	⊕	Кріш-Старчеве
6000	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	○	Ареїсса (докерамічні і ранньофесалійські шари)

Рис. 2. Видовий склад культурних злаків докерамічних і керамічних культур Фесалії (за М. Гофф), Кріш-Старчеве (за С. Табачинським), буго-дністрівської (за З. Янушевич і В. Маркевичем), лінійно-стрічкової кераміки (за Кульчицькою-Лещівич), Трипілля (за З. Янушевич і В. Маркевичем) та дніпро-донецької (за Д. Зеровим, Н. Окснером і Д. Телегніним).

видів ячменю, пшениці тощо свідчить на користь того, що їх культурні види були занесені в процесі міжплеменного обміну з районів передових цивілізацій.

Балкани і Нижнє Подунав'я, здається, були найбільш можливим шляхом проникнення культурних рослин, як і землеробства взагалі, в межі Східної Європи. Процес цей відбувався, насамперед, через зв'язки між населенням буго-дністровської та кріш-старчевської культур і культурами південних районів Балкан. Видовий склад злаків буго-дністровської культури має, зокрема, близькі паралелі серед матеріалів поселення Аргісса в Фессалії, де в докерамічних і ранньокерамічних шарах кінця VII—VI тисячоліття до н. е. виявлені всі види рослин, що їх культивувало неолітичне населення Подністров'я і, очевидно, Побужжя (рис. 2). Все це безперечно свідчить про культурно-генетичні контакти ранньонеолітичного населення Молдавії та України з племенами півдня Балкан, звідки були занесені до нас культурні злаки і проникло землеробство.

Проте балкано-нижньодунайський шлях був не єдиним. Існував ще напрямок, що вів з заходу, в обхід Карпат з півночі на Південь Східної Європи. Пов'язується він з проникненням на Україну і Молдавію культури лінійно-стрічкової кераміки. Племена останньої, крім злаків, відомих у населення буго-дністровської культури, вирощували ще голозернистий багаторядний ячмінь, овес, віку і жито. Пізніше деякі з цих видів широко культивувалися трипільцями.

В поширенні культурних злаків на території Східної Європи, крім згаданих шляхів, мабуть, існували й інші, досі нам не відомі. Про це може свідчити наявність у трипільських комплексах (Русешті, Варварівка) карликової пшениці, відсутньої як в культурі Кріш-Старчеве й Аргіссі, так і в матеріалах культури лінійно-стрічкової кераміки. Про шляхи проникнення цього виду пшениці до енеолітичного населення Півдня Східної Європи щось певне сказати важко.

Появу культурного ячменю у племен дніпро-донецької культури Подніпров'я (IV тисячоліття до н. е.) можна пояснити, ймовірно, наслідком контактів з населенням Побужжя неолітичної епохи або трипільської енеолітичної культури.

Отже, цілком закономірним є висновок, що землеробство як одне з основних явищ «неолітичної революції» на Півдні Східної Європи склалося повністю в результаті культурних впливів і дифузії культурних надбань, запозичених у V тисячолітті до н. е. з країн передових цивілізацій Стародавнього Сходу. Поширювався цей процес в напрямі через Балкани і Центральну Європу в обхід Карпат з півночі.

В цьому плані слід негативно відповісти на питання щодо можливості проникнення землеробства через Кавказ, де на південних схилах гір були відомі дикі предки злаків і досить рано почалося їх вирощування. Адже на Кавказі зовсім інший видовий склад твердих і м'яких пшениць, виявлених під час археологічних розкопок закавказьких пам'яток³⁴. Те, що землеробство поширилось на Україну з Балкан і Подунав'я, а не з південного сходу, певною мірою підтверджується й розміщенням найдавніших неолітичних культур Північного Причорномор'я, поблизу культур Балкан і Подунав'я, знайомих з практикою землеробства.

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що скотарство і землеробство на південному сході Європейської частини СРСР виникли пізніше, ніж в країнах Стародавнього Сходу. Поява в мезолітичних і неолітичних культурах України і Молдавії перших свійських тварин і культурних злаків була, однак, не простим копіюванням культурних надбань передових на той час цивілізацій, а значною мірою творчим процесом. Якщо вперше ідея доместикації тварин в мезолітичний час справді була запозичена населенням Криму та Північного Причорномор'я десь у племен

Стародавнього Сходу, то вона все ж реалізувалась в умовах Східної Європи інакше. В зв'язку з відсутністю на цій території диких видів пшениці й ячменю землеробство також виникло тут в результаті контактів з країнами Стародавнього Сходу і Балкан.

Таким чином, у формуванні неоліту на Півдні Європейської частини СРСР досить тісно переплелися екзогенні і ендегенні процеси зовнішніх впливів та внутрішнього розвитку. Екзогенні процеси мали подвійний характер і виявлялися в запозиченні ідей і важливих відкриттів на сусідніх територіях (ідея скотарства взагалі), а також в одержанні готових імпортованих у вигляді доместикованих тварин (вівця, коза) та культурних злаків. Прояви внутрішнього (ендегенного) розвитку простежуються в конкретних шляхах реалізації і вдосконалення сприйнятих ідей, наприклад, у прирученні інших видів тварин, акліматизації в нових умовах одержаних рослин тощо.

Існуючі матеріали не дають підстав для висновку про якусь помітну роль прямої міграції великих груп чужого населення у становленні неоліту на південному заході Європейської частини СРСР.

---

¹ Громова В. Об ископаемых остатках козы и других домашних животных в СССР.— В кн.: Проблемы происхождения, эволюции и породообразования домашних животных. Т. 1. М.—Л., 1940; Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М., 1970; Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969, с. 180.

² Формозов А. А. К истории древнейшего скотоводства на юге СССР.— Труды Московского общества испытателей природы, 1972, вып. 43.

³ Klark J. D. A reexamination of the Evidence for Agricultural Origins in the Nile Vally.— In: Proceedings of the Prehistoric Society, 1971, fasc. 37, 2.

⁴ Reed Ch. A. Animal domestication in the Prehistoric Near East.— In: Prehistoric Agriculture. New York, 1971; Cole S. Animals of the new stone age. London, 1972.

⁵ Mellaart J. Earliest Civilisation of the Near East. London, 1965; Coon C. S. Cave exploration in Iran. Philadelphia, 1949.

⁶ Brentges B. Das Schwein als Haustier des Alten Orients.— Etnog. archeol. Zeitschrift, 1962, № 2.

⁷ Cole S. Animals of the new stone age, p. 20—21.

⁸ Klark J. D. A reexamination of the Evidence for Agricultural Origins in the Nile Vally; Quitta H. Der Balkan als Mittler Zwischen Vorderen Orient und Europa.— In Evolution and Revolution im Alten Orient und in Europa. Berlin, 1971.

⁹ Reed Ch. A. Animal domestication in the Prehistoric Near East, p. 441.

¹⁰ Flannery K. V. Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East.— In: Prehistoris Agriculture. New York, 1971.

¹¹ Марков Г. Е. Грот Дам-Дам Чешме 2 в Восточном Прикаспии.— СА, 1966, № 2, Массон В. М. Поселение Джейтун.— МИА, 1971, № 180, с. 76, 86; Цалкин В. И. Древнейшие животные Средней Азии.— Бюл. О-ва испытателей природы, 1970, вып. 25.

¹² Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области.— СА, 1966, № 2.

¹³ Громова В., Громов В. И. Материалы к изучению палеолитической фауны Крыма в связи с некоторыми вопросами четвертичной стратиграфии.— Труды АИЧП, 1957, вып. 1.

¹⁴ Бибикова В. И. Фауна навеса Фатьма-Коба.— КСИА АН УССР, 1959, вып. 8.

¹⁵ Дмитриева Е. Л. Фауна крымских стоянок Замиль-Коба II и Таш-Аир I.— МИА, 1960, № 91; Бибилов С. Н. Позднепалеолитическое поселение в навесе Шан-Коба и гроте Мурзак-Коба в Крыму.— КСИА АН СССР, 1946, вып. 13; Крайнов Д. А. К вопросу о происхождении животноводства в юго-западном Крыму в послепалеолитическое время.— СА, 1957, № 2; Столяр А. Д. Об одном центре одомашнивания свиньи.— СА, 1953, № 3.

¹⁶ Маркевич В. И. Исследование неолита на Среднем Днестре.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 105; Давид А. И. Новые находки остатков антропогенных млекопитающих на территории Молдавии.— В кн.: Антропоген Молдавии. Кишинев, 1969.

¹⁷ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 178.

¹⁸ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, 1956, вип. 2, с. 16; Добровольський А. В. Восьма Ігренська стоянка.— АП, 1951, т. 2.

¹⁹ Телегин Д. Я. О культурно-территориальном членении и периодизации неолита Украины и Белоруссии.— СА, 1971, № 2.

²⁰ Формозов А. А. О хозяйстве племен майкопской культуры Прикубанья.— КСИА АН СССР, 1962, вып. 88.

²¹ Milošić V., Bossneck J., Hopf M. Argissa-Magula. Bonn, 1962; Rodden R. J. Excavations at the Early Neolithic site at Nea-Nikomedeia Greek Macedonia.— Proceeding, 1962, vol. 28.

- ²² *Tabaczynski S.* Neolit Śródkowoeuropejski. Warszawa, 1970, s. 179.
- ²³ *Narr K. J.* Kulturgeschichte Erwägungen zu frühen Haustiervorkommen.— *Zit. Tierzucht und Züchtungsbiologie*, t. 76, 1961/62.
- ²⁴ *Lichardus J., Pavuk J.* Bemerkung zum prakoramischen Neolithikum in der Argos-Magula und zu seinem Existenz in Europa.— *SA*, 10—2, 1962.
- ²⁵ *Isaak E.* On the domestications of Cattle.— In: *Prehistoric Agriculture*. New York, 1971, p. 466.
- ²⁶ *Protsh R., Berger R.* Earliest Radiocarbon Dates for Domestication Animals.— In: *Science*, vol. 179, N 40, 70. New York, 1973.
- ²⁷ *Янушевич Э. В., Маркевич В. И.* Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях прутско-днестровского междуречья.— Интродукция культурных растений. Кишинев, 1970.
- ²⁸ *Телегин Д. Я.* Дніпро-донецька культура. К., 1968, с. 207.
- ²⁹ *Краснов Ю. А.* О системах и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы.— *СА*, 1967, № 1.
- ³⁰ *Вавилов Н. И.* Центры происхождения культурных растений.— *Избранные произведения*. Т. 1. М., 1967.
- ³¹ *Mellaart J.* Earliest Civilization of the Near East; *Tabaczynski S.* Neolit śródkowoeuropejski, s. 32; *Quitta H.* Der Balkan als Mittler Zwischen Vordevan und Europa.
- ³² *Milojčić V., Boessneck J., Hoff M.* Argissa-Magula, s. 24.
- ³³ *Нариманов И. Г.* О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане.— *СА*, 1971, № 3.
- ³⁴ Там же.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

О сложении скотоводства и земледелия на юго-западе Европейской части СССР

Резюме

Среди основных достижений и нововведений первобытной культуры, знаменующих собой переход от мезолита к неолиту, обычно называют сложение воспроизводящих форм хозяйства — скотоводства и земледелия, впервые возникших на древнем Востоке.

Доместикация животных на юге Европейской части СССР началась примерно на 2—2,5 тысячи лет позже, чем на Востоке, причем последовательность приручения отдельных видов была различной. В отличие от стран древнего Востока на юге Европейской части СССР первыми домашними животными стали свинья и бык (VII—VI тысячелетия до н. э.); овца и коза появились только в IV тысячелетии до н. э. Земледелие на нашей территории в связи с отсутствием здесь диких видов пшеницы и ячменя возникло в результате заимствования из стран древнего Востока и Балкан. Первые культурные злаки появились у нас значительно позже, чем на востоке, и проникли сюда, видимо, через Балканы.

Таким образом, в ходе сложения неолита на юге Европейской части СССР весьма тесно переплелись экзогенные и эндогенные процессы внешних влияний и внутреннего развития. Преобладали, по-видимому, первые, имевшие двойной характер: заимствование только идей и понятий (идея скотоводства вообще) и получение уже готовых импортов (домашние животные и культурные злаки). Эндогенное развитие прослеживается в конкретных путях внедрения новых заимствований.

Прямая миграция каких-либо больших групп населения, очевидно, не сыграла заметной роли в сложении неолита юга Европейской части СССР.

А. О. ЩЕПИНСКИЙ

Населения південного берега Криму в епоху раннього заліза

Починаючи з 1969 р. Інститут археології АН УРСР проводив систематичне обстеження Південного узбережжя Криму з метою виявлення та вивчення пам'яток первісних культур. Зокрема, розвідки й невеликі охоронні розкопки пам'яток таврської культури були здійснені автором.

У районі Алушти, поблизу с. Розове, де, за даними О. Бранта¹, розташовувалась група кам'яних ящиків (уроч. Малоба, у долині р. Улу-Узень), досліджувалось пов'язане з ними поселення. Воно займало невелику площадку біля джерела прісної води і було оточене із заходу кам'яним валом шириною до 4 м, висотою до 1,5 та довжиною не менше